

ΛΕΣΒΟΣ

Από τη Σαπφώ στον Ελύτη

ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΑ

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΤΑΛΙΑΝΗΣ

ΚΕΙΜΕΝΑ

ΠΑΝΑΓΙΩΤΑ ΑΥΓΕΡΙΝΟΥ

Αρχαιολόγος

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΣΚΑΜΠΑΒΙΑΣ

Βυζαντινολόγος

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΜΙΧΑΗΛΑΡΗΣ

Ιστορικός

ΔΗΜΟΣ ΜΥΤΙΛΗΝΗΣ

ΝΕΩΤΕΡΟΙ ΧΡΟΝΟΙ

Η ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΤΩΝ ΓΑΤΕΛΟΥΖΩΝ (1355-1462)

Η κοινή –για τις περισσότερες βυζαντινές επαρχίες– διαδικασία της απόσπασής τους από το βυζαντινό κορμό, μέσω της οθωμανικής κατάκτησης, και η εν συνεχεία ενσωμάτωσή τους στο status quo της νέας αυτοκρατορίας που συγκροτείται, στην περίπτωση της Λέσβου επιφυλάσσει μια προσωρινή αναβολή. Η αναβολή αυτή, που θα διαρκέσει πάνω από έναν αιώνα (107 χρόνια ακριβώς), αποτελεί την περίοδο εκείνη που στη Λέσβο κυριαρχεί ένας κλάδος της ισχυρής γενοβέζικης οικογένειας των Γατελούζων. Στην ουσία, βέβαια, οι Γατελούζοι του νησιού αποτελούν, μαζί με άλλες γενοβέζικες αρχοντικές οικογένειες που δραστηριοποιούνται στο χώρο αυτό, τους βραχίονες για την άσκηση της εμπορικής πολιτικής της Γένοβας στο χώρο της Ανατολής.

Η μεταβίβαση της εξουσίας από τους βυζαντινούς στους Ιταλούς αφέντες έγινε περίπου με τρόπο μυθιστορηματικό. Ο φερόμενος ως τυχοδιώκτης στα ανατολικά πελάγη, Φραγκίσκος Γατελούζος, εμπλέκεται στις δυναστικές έριδες της βυζαντινής αυλής του 14ου αι. και βοηθά τον Ιωάννη Ε' Παλαιολόγο να ανακτήσει το θρόνο από τον αντίπαλό του και σφετεριστή του θρόνου, Ιωάννη ΣΤ' Καντακουζηνό. Ο Παλαιολόγος, ανταμείβοντας το Γενοβέζο, του δίνει ως γυναίκα του την αδελφή του Μαρία και μαζί τη Λέσβο: ανταμοιβή και προίκα.

Βρισκόμαστε στα 1355 όταν συμβαίνουν αυτά. Ωστόσο η εγκατάσταση των Γενοβέζων μέσω της επγαμίας αυτής δεν φαίνεται ως τυχαίο επεισόδιο – ή, θα έλεγε καλύτερα κανείς, ότι αποτελεί ένα "τυχαίο" επεισόδιο στο πλαίσιο μιας συγκεκριμένης πολιτικής. Στα χέρια, δηλαδή, των Γενοβέζων, με τον έναν ή τον άλλο τρόπο, θα πέσουν στη διάρκεια του 14ου και 15ου αι. όλα σχεδόν τα νησιά του ΒΑ Αιγαίου, όσα βρίσκονται στην είσοδο των Δαρδανελλίων (Λίμνος, Θάσος, Σαμοθράκη, Ίμβρος), αλλά και η θρακική παραλιακή πόλη Αίνος, που βρίσκεται κοντά στις εκβολές του Έβρου· στη Χίο, εξάλλου, δυναστεύει μία άλλη γενοβέζικη οικογένεια,

οι Giustiniani. Κατά συνέπεια, η γενοβέζικη εξουσία, που διαθέτει ισχυρά εμπορικά προγεφυρώματα και μέσα σ' αυτήν την Κωνσταντινούπολη, οργανώνει ένα συνεχές πλέγμα εμπορικών σταθμών στο χώρο του ανατολικού Αιγαίου πελάγους, που της επιτρέπουν την άνετη προσπέλαση προς την ευρύτερη Ανατολή και την εξυπηρέτηση των εμπορικών προσανατολισμών της.

Ειδικότερα η Λέσβος, μολοντί υπό γατελούζικη κυριαρχία, βρίσκεται ταυτοχρόνως υπό τριπλή εξάρτηση: η βυζαντινή παρουσία δεν αναιρείται ολωσδιόλου –έτσι κι αλλιώς πρόκειται για παραχώρηση του νησιού σε έναν άρχοντα παντρεμένο με βυζαντινή πριγκίπισσα–, αλλά και η νέα δύναμη της περιοχής, οι Τούρκοι, δεν μένουν αμέτοχοι, αφού οι Γατελούζοι κάποια στιγμή (1453) αρχίζουν να καταβάλλουν φόρους υποτελείας ενώ, μάλιστα, δεν παύουν ούτε στιγμή να δηλώνουν τις απειλητικές διαθέσεις τους – που, άλλωστε, γρήγορα θα μετουσιωθούν και σε πράξη.

Μια επιδρομή Τούρκων εναντίον των χωριών του κόλπου της Καλλονής μαρτυρείται το 1445 ή το 1450, ενώ το 1457 μια άλλη επιχείρησή τους εναντίον του κάστρου του Μολύβου δεν θα στεφθεί από επιτυχία· θα καταδείξει, όμως, σαφέστατα τις προθέσεις των Οθωμανών και τις ενέργειες που θα ακολουθήσουν.

Ο θάνατος του πρώτου ηγεμόνα της Λέσβου, Φραγκίσκου, συνδέεται με τον ισχυρό σεισμό που έπληξε το νησί στις 6 Αυγούστου 1384. Η σφοδρότητα της δόνησης ήταν τόση, ώστε είχε ως αποτέλεσμα να γκρεμιστεί το κάστρο, και μάλιστα το μέρος που πρόσφατα ο ίδιος ο Φραγκίσκος είχε ανεγείρει. Το θάνατο βρήκαν στα ερείπια η γυναίκα του Μαρία και δύο από τους γιους του. Σώθηκε μόνο ο ανήλικος γιος του Ιάκωβος, που αρχικά υπό την εποπτεία του θείου του, του αφέντη της Αίνου Νικολάου, και κατόπιν μόνος του θα κυβερνήσει ως Φραγκίσκος Β'.

Ο ισχυρός σεισμός, φαινόμενο αρκετά συνηθισμένο για την περιοχή, άφησε ζωνρή τη σφραγίδα του στις πηγές της

εποχής, οι οποίες ωστόσο δεν επεκτείνονται στις συνέπειες που είχε για τους κατοίκους του νησιού.

Οι διάδοχοι του Φραγκίσκου Α', και ιδίως οι τελευταίοι, θα κυβερνήσουν μέσα στις αφόρητες πιέσεις της τουρκικής απειλής, που δεν θα τις μειώσει η συνεχής αύξηση του ποσού του φόρου υποτελείας. Η μοναδική κτήση των Γατελούζων στην απέναντι μικρασιατική ακτή, η Παλαιά Φώκαια, θα πέσει στα χέρια των Τούρκων την παραμονή των Χριστουγέννων του 1455 και ο κίνδυνος θα είναι πλέον προ των πυλών.

Λίγα χρόνια πριν από την πώση του νησιού στα χέρια των Τούρκων, και ενώ οι απελπισμένες εκκλήσεις των αφεντών της Λέσβου προς τους Δυτικούς, και κυρίως προς τη μητρόπολη Γένοβα, δεν εισακούονται, καθώς μαρτυρούν έγγραφα που δημοσιεύτηκαν πριν από λίγα χρόνια, ο Πάπας Κάλλιστος Γ' επιχειρεί να ανατρέψει το σκηνικό. Οργανώνει "σταυροφορικό" στολίσκο που πλέει προς την περιοχή, προκειμένου να ανακουφίσει τους εναπομείναντες σε χριστιανικά χέρια τόπους, δηλαδή τα νησιά, από την τουρκική πίεση.

Ωστόσο ο συντονισμός μεταξύ των χριστιανικών δυνάμεων δεν θα επιτευχθεί ποτέ, επειδή οι Γατελούζοι –αλλά και οι Giustiniani της Χίου– στέκονται δίβουλοι και καχύποπτοι μπροστά στα γεγονότα: εκτιμούν –πράγμα, άλλωστε, που είναι πολύ κοντά στην αλήθεια– ότι πίσω από τους "σταυροφόρους" του Καλλίστου βρίσκεται η Βενετία, κύριος αντίπαλος της Γένοβας. Αυτό είναι το ένα· ωστόσο, είναι βέβαιο ότι οι Γατελούζοι δεν θα θελήσουν να εκτεθούν ανοιχτά και για έναν ακόμη λόγο: οι δυνάμεις των Δυτικών είναι μικρές και η φορά της κατάστασης έχει πάρει το δρόμο που οδηγεί προς την τουρκική κατάκτηση· έτσι, μάλλον αποφεύγουν να δώσουν οι ίδιοι την αφορμή για την τουρκική επέμβαση.

Το νησί κατά τα επεισόδια αυτά χρησιμοποιείται από το στολίσκο των Δυτικών για ανεφοδιασμό και ως βάση εξόρμησης εναντίον των Τούρκων του ΒΑ Αιγαίου. Το έτος 1457 οι σύμμαχοι έχουν μια σημαντική επιτυχία κοντά στο νησί, όταν νικούν μοίρα του αντιπάλου στόλου και συλλαμβάνουν 25 πλοία. Ωστόσο, την επόμενη χρονιά ο πάπας Κάλλιστος Γ' πεθαίνει και όλα τελειώνουν εδώ – ή, μάλλον, ακολουθούν τη φυσιολογική τους πορεία. Τα νησιά του ΒΑ Αιγαίου, που προσωρινά είχαν καταληφθεί από τους Δυτικούς, ανακαταλαμ-

βάνονται από τους Τούρκους, ενώ τα ίδια περίπου χρόνια συνεχίζεται ραγδαία η προέλασή τους προς τις ελληνικές περιοχές: το Δεσποτάτο του Μορέως καταλαμβάνεται το 1469, και η Αυτοκρατορία της Τραπεζούντας το 1461. Έτσι, η εμφάνιση του τουρκικού στόλου έξω από το βόρειο λιμάνι της Λέσβου, την 1η Σεπτεμβρίου του 1462, φαντάζει σαν γεγονός περίπου αναμενόμενο, καθώς ολοκληρώνεται η πορεία προς την κατάκτηση, που θα σφραγιστεί οριστικά με την παράδοση του κάστρου και του νησιού, δεκαέξι μέρες αργότερα. Ο ίδιος ο Μεχμέτ ο Πορθητής θα βρεθεί για λίγο μπροστά στο κάστρο των Γατελούζων, πριν περάσει στην απέναντι μικρασιατική παραλία, όπου θα του ανακοινωθεί η πώση της Λέσβου.

Τα γεγονότα της πολιορκίας, της παράδοσης, της αιχμαλωσίας και του φρικτού τέλους των υπερασπιστών του κάστρου μάς είναι επαρκώς γνωστά, καθώς τα περιέγραψαν με πολλές λεπτομέρειες αυτόπτες και μη ιστορικοί, χρονολόγοι και άλλοι αξιόπιστοι μάρτυρες· ο Δούκας, ο Χαλκοκονδύλης, ο Κριτόβουλος και ο Λατίνος αρχιεπίσκοπος του νησιού σχεδόν αναπαριστούν ημέρα προς ημέρα τα γεγονότα, ενώ μεταγενέστεροι ιστορικοί, με βάση τις μαρτυρίες αυτές, τα κατέστησαν ακόμα γνωστότερα.

Ωστόσο, οι πηγές αυτές, καθώς και άλλες προγενέστερες, επιμένουν πάρα πολύ στα εξωτερικά γεγονότα· το πράγμα είναι κατανοητό, επειδή έχει αρχίσει η αγωνιώδης προσπάθεια των αρχόντων του νησιού να περισώσουν ό,τι μπορούσαν και με όποιο τρόπο μπορούσαν. Έτσι, διαθέτουμε πολύ λίγα στοιχεία για την εσωτερική ζωή του νησιού, για τις δραστηριότητες των κατοίκων του, για την οικονομική ζωή κ.λπ. Αυτό, βέβαια, αν ιδωθεί αντίστροφα, σημαίνει ότι στα χρόνια των Γατελούζων δεν έγιναν οι μεγάλες εσωτερικές συγκρούσεις και ανατροπές, ούτε τα γεγονότα εκείνα που θα μπορούσαν να ανατρέψουν άρδην το προηγούμενο καθεστώς της βυζαντινής εποχής. Άλλωστε και οι ίδιοι δεν θέλησαν να δώσουν ποτέ την εικόνα της οριστικής και ριζικής απόσπασης του νησιού από το βυζαντινό κορμό· οι επιγαμίες των Γατελούζων με τη βυζαντινή αυλή και οι στενές σχέσεις με την Κωνσταντινούπολη μαρτυρούν του λόγου το αληθές.

Ο τρόπος μεταβίβασης της εξουσίας από τους βυζαντινούς στους Γατελούζους υπήρξε, όπως είπαμε, ομαλός. Αυτό, σε συνδυασμό με το γεγονός ότι οι Γατελούζοι ήταν κυρίως έμποροι, δηλαδή η Λέσβος τους ενδιέφερε κατά πρώτο λόγο ως κέντρο των οικονομικών δραστηριοτήτων τους, είχε ως αποτέλεσμα να μη διαταραχθεί σχεδόν το υπάρχον βυζαντινό πλαίσιο σε κανένα επίπεδο. Με άλλα λόγια, οι νέοι αυθέντες του νησιού δεν επέβαλλαν δραματικές αλλαγές στην προϋπάρχουσα οικονομική, θρησκευτική και πολιτιστική ζωή του νησιού.

Η παλιά αγροτική δομή της οικονομίας του νησιού παραμένει άθικτη και δεν αλλάζει σχεδόν τίποτα στη μορφή του αγροτικού κλήρου και των καλλιεργειών, καθώς και στη φορολογική κατάσταση. Από μια περιγραφή του νησιού (1403), έχουμε την πληροφορία ότι στην επικράτειά του υπάρχουν αρκετά χωριά που περιβάλλονται από κήπους και αμπέλια· κάποιες ενδείξεις μάς δίνουν τη δυνατότητα να υποθέσουμε ότι η καλλιέργεια της ελιάς, που είναι γνωστή από παλιά στο νησί, τώρα επεκτείνεται ακόμα περισσότερο. Αλλά ούτε στο επίπεδο των προσώπων που αναμειγνύονται στην οικονομική ζωή γνωρίζουμε μεγάλες ανατροπές. Σίγουρα αυξήθηκαν τα μέλη της προϋπάρχουσας γενοβέζικης εμπορικής παροικίας, ωστόσο ο μεγάλος αριθμός ξένων που εγκαταστάθηκαν στο νησί έχει σχέση κυρίως με την αμυντική θωράκισή του, είναι δηλαδή Δυτικοί μισθοφόροι που ενισχύουν τη φρουρά του κάστρου της πρωτεύουσας και του κάστρου στο Μόλυβο.

Στο πολιτικό επίπεδο, η συμπεριφορά των Γατελούζων είναι ιδιαίτερα έξυπνη. Επιζητούν τη συνεργασία με το ντόπο στοιχείο και αυτό φαίνεται από πολλές πηγές που διαθέτουμε. Γνωρίζουμε ότι σε κάποιο επίπεδο κατέχουν την ελληνική γλώσσα, ενώ είναι εμφανείς οι προσπάθειές τους να παρουσιαστούν ως συγγενείς με τους βυζαντινούς. Αυτό γίνεται και με τις επιγαμίες που ήδη έχουμε αναφέρει, αλλά και με άλλες ενέργειές τους, όπως, λ.χ., η χρήση των παλαιολόγειων μονογραμμάτων στα οικόσημά τους. Εξάλλου, φαίνεται ότι λειτουργούσε "παρά τω ηγεμόνι" ένα είδος συμβουλίου, στο οποίο συμμετέχουν και ντόπιοι. Γεγονός, πάντως, παραμένει ότι οι Γατελούζοι δεν είναι αντιπαθείς στο γηγενή πληθυσμό και εξασφαλίζουν τη συναίνεσή του σε μεγάλο

βαθμό. Έτσι, ο τελευταίος ηγεμόνας, ο Νικόλαος, θα συγκεντρώσει το μίσος του λαού ακριβώς εξαιτίας του γεγονότος ότι διέκοψε με το στραγγαλισμό του αδελφού του, Δομένικου, τις ομαλές συνθήκες διαδοχής και αποδοχής της διαδοχής αυτής – δηλαδή, με άλλα λόγια, ότι διέλυσε τους αγαθούς δεσμούς επαφής που είχαν δημιουργηθεί μεταξύ των ηγεμόνων και του πληθυσμού.

Σε ένα άλλο κρίσιμο για την εποχή και τις σχέσεις των λαών σημείο, δηλαδή τη θρησκευτική πολιτική, οι Γατελούζοι συμπεριφέρθηκαν με πολλή περίσκεψη και, μπορούμε να πούμε, με καταπληκτική δεξιοτεχνία. Δηλαδή, ενώ φάνηκαν να υποστηρίζουν την ενωτική πολιτική του Ιωάννη Ε' Παλαιολόγου, φρόντισαν παράλληλα να μη θίξουν το θρησκευτικό φρόνημα του ντόπιου πληθυσμού με απερίσκεπτες ενέργειες. Λέχονται, βέβαια, από το παπικό κλίμα ισχυρές πιέσεις προκειμένου να επεκταθεί στο νησί ο καθολικισμός, αλλά φροντίζουν ώστε τα πράγματα να μη φθάσουν σε τραγικά αδιέξοδα. Έτσι, μολονότι ιδρύονται στο νησί δύο λατινικές επισκοπές, με έδρα τη Μυτιλήνη και το Μόλυβο αντίστοιχα, η πρόοδος των Καθολικών σε βάρος του γηγενούς στοιχείου είναι μηδαμινή, ώστε στο τέλος οι δύο αυτές επισκοπές αναγκάζονται να συμπυκνωθούν σε μία. Εξάλλου, οι σχέσεις των Γενοβέζων αυθεντών με το Οικουμενικό Πατριαρχείο παρέμειναν πάντα ιδιαίτερα θερμές.

Με βάση, λοιπόν, τα στοιχεία αυτά, η γενική εικόνα του νησιού κατά την περίοδο των Γατελούζων είναι περίπου η ίδια με αυτήν της βυζαντινής περιόδου. Ίσως, μάλιστα, λόγω της πολιτικής των Γενοβέζων αυθεντών, τα πράγματα να είναι πολύ καλύτερα απ' ό,τι σε πολλές άλλες περιοχές του βυζαντινού κράτους. Βέβαια, ο τουρκικός κίνδυνος παραμένει πάντα το μεγαλύτερο πρόβλημα· ωστόσο η θέση του νησιού ισχυροποιείται λόγω της ευρωπαϊκής πολιτικής που προσπαθούν να ασκήσουν οι Γατελούζοι και των σχέσεων που διατηρούν με δυτικές αυλές. Οι Λέσβιοι έχουν το αίσθημα ότι δεν έχουν αποκοπεί από το Βυζάντιο, αλλά, συγχρόνως, περνούν καλύτερα από τις βυζαντινές επαρχίες και συνεχίζουν παράλληλα αδιάταρακτοι τη ζωή τους σε όλα τα επίπεδα του οικονομικού, θρησκευτικού και πολιτιστικού βίου.

Βέβαια, όλα αυτά έχουν ημερομηνία λήξεως, η οποία,

παρά το μεγάλο χρονικό ανάπτυγμά της (107 χρόνια), κάποτε φθάνει και τότε το πλαίσιο σε όλα τα επίπεδα αλλάζει με τρόπο βίαιο και δραματικό.

ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΙΑ (1462-1912)

Με την κατάκτηση της Μυτιλήνης από τους Τούρκους, το νησί εντάσσεται στο σύστημα της Οθωμανικής επικράτειας και ο χώρος του ΒΑ. Αιγαίου αποκτά πολιτική ομοιομορφία, που ευνοεί την άμεση επικοινωνία των διαφόρων τμημάτων του. Έτσι, η Μυτιλήνη θα στραφεί και πάλι δυναμικά προς την Ανατολή, όπου άλλωστε λόγω της γεωγραφικής θέσεώς της αισθάνεται ότι ανήκει, και εκεί θα αναζητήσει διέξοδο κάθε φορά που πιέζεται είτε από φυσικά φαινόμενα είτε από δημογραφικές ανάγκες είτε για να ανταλλάξει οικονομικά και πολιτιστικά αγαθά.

Στο σημείο αυτό κρίνουμε απαραίτητο να προσδιορίσουμε τα γεωγραφικά δεδομένα του νησιού και να δώσουμε κάποια στοιχεία του οικιστικού πλαισίου που το διακρίνει. Τούτο επειδή τα στοιχεία αυτά παίζουν αποφασιστικό ρόλο για ορισμένες εξελίξεις της οικονομικής και πολιτιστικής πραγματικότητας του τόπου και αντιστρόφως δηλώνουν ανάγλυφα τον τύπο της εξέλιξης που ακολουθεί κάθε περιοχή.

Από τα αρχαία χρόνια οι βασικοί πόλοι συγκέντρωσης του πληθυσμού βρίσκονται κυρίως στο κεντρικό και ανατολικό τμήμα του νησιού και κατά τον άξονα Β-N. Μυτιλήνη και Μήθυμνα τα σπουδαιότερα κέντρα, που είναι λιμάνια και οχυρές θέσεις. Ο λόγος της οικιστικής αυτής διάταξης οφείλεται βέβαια στη γειτνίαση προς τις μικρασιατικές ακτές, αλλά, κυρίως, έχει σχέση με τη γεωλογική κατασκευή του νησιού, που ευνοεί το εύφορο κεντρικό και ανατολικό μέρος, ενώ το δυτικό αποτελείται από άγονες εκτάσεις και αποσπéλαστες ακτές, στοιχεία που δυσχεραίνουν τις καλλιέργειες και την ύπαρξη λιμανιών.

Τα βουνά του νησιού (Όλυμπος, Λεπέτυμνος), με ύψος γύρω στα χίλια μέτρα, δεν δημιουργούν σοβαρά εμπόδια στην επικοινωνία μεταξύ των χωριών, ενώ οι λίγοι κείμαρροι δεν παρουσιάζουν ιδιαίτερα προβλήματα στη διάβασή τους.

Έτσι, τα κύρια δρομολόγια του νησιού παραμένουν αναλλοίωτα μέσα στο πέρασμα των αιώνων, με μόνη διαφορά ότι αλλάζει η κατασκευή τους, σύμφωνα με την εξέλιξη των συγκοινωνιακών μέσων: οι αμαξιτοί δρόμοι που κατασκευάζονται στο τρίτο τέταρτο του 19ου αι. ακολουθούν τους παλιούς ονίλατους δρόμους· ενώ η ασφαλιτόστρωση του 20ού αι. θα ακολουθήσει την παλιά διάταξη των αμαξιτών δρόμων του 19ου αι., με λίγες βελτιώσεις.

Άλλο βασικό στοιχείο του νησιού είναι οι κόλποι του (Καλλονής και Γέρας), που προσδίδουν στο νησί το χαρακτηριστικό του σχήμα και συγκεντρώνουν στην περιοχή τους πολλά χωριά και αρκετές οικονομικές δραστηριότητες. Στα χαρακτηριστικά της Λέσβου ανήκει επίσης η ύπαρξη αρκετών θερμών πηγών, που πλαισιώνουν το γνωστό απολιθωμένο δάσος, στην περιοχή Ερεσού – Σιγρίου.

Εκτός από τα στοιχεία αυτά, που εύκολα επισημαίνονται με το άνοιγμα ενός καλού χάρτη, εκείνο που ενδιαφέρει τον ιστορικό και το φιλέρευνο παρατηρητή είναι η εξέλιξη των οικισμών του νησιού, επειδή αυτή προσδιορίζει την οικονομική, δημογραφική και κοινωνική εξέλιξη της Λέσβου.

Οι πηγές που διαθέτουμε για να προσεγγίσουμε το πρόβλημα αυτό δεν είναι πολλές· είναι, όμως, σημαντικές και ουσιώδεις. Πρόκειται για τουρκικά φορολογικά κατάστιχα του 16ου αι., το χαμένο κώδικα της Μητροπόλεως Μυτιλήνης –του οποίου όμως διαθέτουμε περίληψη– και την περιγραφή της επαρχίας Μηθύμνης, κείμενο του 17ου αι., που αποδίδεται στο μητροπολίτη Μηθύμνης Γαβριήλ. Φυσικά υπάρχουν και άλλα διάσπαρτα στοιχεία (λ.χ. περιηγητές). Όλα ωστόσο συμπιπουν στη διαπίστωση ότι το οικιστικό πλέγμα του νησιού παραμένει σχεδόν αναλλοίωτο. Τα ονόματα βασικών οικισμών του νησιού συναντώνται αναλλοίωτα μέσα στη διαχρονία, παρά τις αναπόφευκτες αποσιωπήσεις ορισμένων και την εμφάνιση νέων. Βεβαίως, συμπύξεις ή και εγκαταλείψεις οικισμών, λόγω εξωτερικών και εσωτερικών αιτίων έγιναν, ονόματα οικισμών που παραδίδονται από τις πηγές, σήμερα είτε δεν απαντώνται είτε είναι συνοικισμοί εγκαταλελειμμένοι· ωστόσο οι κύριες συγκεντρώσεις πληθυσμού παραμένουν σταθερές.

Με βάση, λοιπόν, τη γεωλογική διαμόρφωση του νησιού,

τη φυσική του θέση και την οικονομική πραγματικότητα, διακρίνουμε τις εξής ομάδες οικισμών: α) πρώτη ομάδα είναι εκείνη που έχει ως κέντρο τη Μυτιλήνη και το γύρω της χώρο, η οποία αποτελείται από μικρούς κατά βάση οικισμούς, που αργότερα θα εξελιχθούν περισσότερο δυναμικά και αυτόνομα· β) τη δεύτερη ομάδα συγκροτούν τα χωριά της Γέρας με εκτεταμένες ελαιοκαλλιέργειες· γ) άλλη ομάδα αποτελούν τα χωριά που έχουν ως κέντρο την Αγιάσο, στην περιοχή του Ολύμπου· δ) η τέταρτη ομάδα έχει ως βάση το μυχό του κόλπου της Καλλονής με την περιβάλλουσα πεδιάδα· ε) ο Μόλυβος και το τμήμα που τον περιβάλλει είναι μια άλλη ομάδα οικισμών, ενώ την στ) ομάδα θα τη βρούμε στην περιοχή του Πλωμαριού· ζ) τελευταία ομάδα χωριών, που έχει ως κύριο πόρο την κτηνοτροφία είναι η περιοχή που εκτείνεται στο ΒΑ τμήμα του νησιού, με κέντρο τον Μανταμάδο.

Τα χωριά του άγονου δυτικού τμήματος του νησιού δεν αποτελούν πυρήνες οικισμών, αλλά είναι μεγάλα κεφαλοχώρια (Ερεσός, Άντισσα, Βατούσα, Σκαλοχώρι κ.λπ.).

Με βάση λοιπόν αυτή τη διάταξη και τη γεωγραφική θέση του νησιού, η Λέσβος και η απέναντι από αυτήν μικρασιατική παραλία αποτελούν ενιαίο χώρο, πρόσφορο σε επικοινωνία και ανταλλαγές.

Οι Λέσβιοι και οι Μικρασιάτες επικοινωνούν εύκολα, εμπορεύονται εύκολα, έχουν επιμειξίες μεταξύ τους, αποκτούν αγαθά ακόμα και κτηματική περιουσία σ' αυτόν τον ενοποιημένο χώρο, σπουδάζουν ή υπηρετούν ως δάσκαλοι και ιερείς, συμμετέχουν στις εκατέρωθεν, κυρίως θρησκευτικές, εκδηλώσεις. Η πόλη της Μυτιλήνης, οι Κυδωνίες (Αϊβαλί), τα Μοσχονήσια, το Πλωμάρι και η Σμύρνη δίνουν τον τόνο στο χώρο αυτό, τόνο που πλαισιώνεται από χιλιάδες άλλους ήχους. Η συνεχής αυτή επικοινωνία μαρτυρείται εξάλλου και από τα χωριά της δυτικής πλευράς του νησιού· μάλιστα, Λέσβιοι που προέρχονται από το ΒΔ άγονο μέρος του νησιού ιδρύουν μονιμότερες εγκαταστάσεις στο εσωτερικό της Μ. Ασίας, δημιουργώντας αληθινές παροικίες Μυτιληνίων.

Οι μαρτυρίες που ακολουθούν αναδεικνύουν την εξάρτηση των δύο τμημάτων της Αιολίδας γης. Ο Καισάριος Δαπόντες είναι ο ένας μάρτυράς μας, ο οποίος περιγράφοντας το

πανηγύρι της Παναγίας στην Αγιάσο και την απήκηση που έχει στους χριστιανούς της Ανατολής γράφει:

*“Η Σμύρνη και Ανατολή και Έφεσος και Χίος
κύνονται εις την εορτήν ετούτην ετησίως”.*

Η άλλη μαρτυρία μας είναι περισσότερο ενδιαφέρουσα. Συγκεκριμένα γράφοντας το 1934 ο Λέσβιος γιατρός και πολιτευτής Ορέστης Κυπριανός και αναφερόμενος στο δημογραφικό πρόβλημα που δημιουργήθηκε στη Λέσβο λόγω της αφίξεως των προσφύγων, θεωρεί ότι: “Προς την Ανατολήν πρέπει να είναι και πάλιν το έμβλημά μας καθώς και το νέον, αλλ' ειρηνικόν πλέον σύνθημά μας. Διότι εκείθεν μόνον η σωτηρία μας”.

Κοντά σ' όλα αυτά και η μαρτυρία της τοπικής λογιούσης, η οποία παράγει πλήθος έργων που βασίζονται στις σχέσεις της Λέσβου με την έναντι παραλία· αλλά και το παράδειγμα των λογίων που αναγκάστηκαν λόγω της μικρασιατικής καταστροφής να περάσουν στη Λέσβο, στην οποία παραμένουν είτε μόνιμα είτε προσωρινά. Από τη δράση και το έργο τους έχει κανείς την εντύπωση ότι δεν μπορεί εύκολα να διακρίνει την καταγωγή τους, ακριβώς εξαιτίας του γεγονότος ότι στο βάθος των πραγμάτων υπόκειται ένα μωσαϊκό κοινών τόπων για τους ανθρώπους του χώρου αυτού.

Μπορούμε, λοιπόν, εκ των πραγμάτων να θεωρήσουμε περίπου ενιαίο το χώρο αυτό, κυρίως ως προς τις οικονομικές και πολιτιστικές δραστηριότητες, με κυρίως ωφελημένη από την επικοινωνία αυτή τη Λέσβο, που πολλές φορές θα αισθανθεί τον απέναντι χώρο να λειτουργεί σωτήρια γι' αυτήν και να υποδέχεται όλες τις πιέσεις που αποδεδειμμένη ο κλειστός χώρος του νησιού.

Αλλά ο λόγος τώρα είναι κυρίως για τη Μυτιλήνη και το οικιστικό πλέγμα της. Είδαμε, λοιπόν, ότι οι οικιστικές εγκαταστάσεις παραμένουν λίγο πολύ σταθερές, και μπορούμε να τις παρακολουθήσουμε αρκετά καλά, κυρίως από το 17ο αι. Μεταβάλλονται ωστόσο οι τρόποι κατασκευής των σπιτιών και, ως ένα σημείο, των αγροτικών εγκαταστάσεων. Ο πρώτος τύπος κατοικίας, που ελάχιστες πλέον επιβιώσεις του υπάρχουν, πρέπει να είναι αυτός που βασίζεται στην επί-

πεδη χωμάτινη στέγη, το *δῶμα*. Το δῶμα παραχώρησε τη θέση του στην ξύλινη στέγη και στα *σαχνισιά*, αφού για ένα διάστημα οι δύο τύποι συμβάδισαν. Βέβαια, στα μεγάλα κέντρα δημιουργούνται και αστικά σπίτια, με αποκορύφωση του φαινομένου αυτού τα νεοκλασικά της Χώρας του 19ου αι. και των αρχών του 20ού αι., που προσδίδουν σε ένα τμήμα της πόλης την όψη ευρωπαϊκής πόλης. Ας προσθέσουμε εδώ ότι ο εξελιγμένος αυτός τύπος βρίσκει μιμητές και σε πολλά χωριά, στα οποία –τηρουμένων των αναλογιών– τα περίτεχνα έως βαριά σπίτια δεν απουσιάζουν.

Το να επαναλάβουμε για μια ακόμη φορά ότι αυτές οι μεταβολές συνδέονται με την οικονομική ανάπτυξη του νησιού και την εισροή χρήματος από τους Λεσβίους της διασποράς αποτελεί κοινοτοπία. Είναι όμως ακριβώς αυτή η πραγματικότητα, η οποία θα αναδειχθεί περισσότερο όταν μελετηθεί με τρόπο ακριβώς αντίστροφο απ' ό,τι έχει γίνει ως τώρα με άλλα λόγια, όταν αναδειχθούν σε όλο τους το εύρος οι δραστηριότητες των Λεσβίων εμπόρων και επιχειρηματιών, αλλά και των τοπικών γαιοκτημόνων, που έδωσαν τη δυνατότητα της διαμόρφωσης του συγκεκριμένου οικιστικού πλέγματος.

Κοντά σ' αυτά δημιουργείται από το τέλος του 18ου αι. ένας τύπος εξοχικής και αγροτικής συγχρόνως κατοικίας, κυρίως γύρω από την πρωτεύουσα: πρόκειται για τους περίφημους πύργους, τα *πυργόσπιτα* και τα *πυργέλια*, που δίνουν διέξοδο στην αναπτυσσόμενη αστική τάξη της Λέσβου, ενώ, συγχρόνως, αποτελούν και ένα δεύτερο οργανωμένο σπίτι κοντά στις αγροτικές καλλιέργειες. Οι πύργοι είναι παραπληρώματα των σπουδαίων αρχοντικών του 18ου αι., που κτίσθηκαν κατά μίμηση οικοδομημάτων της Ανατολής και πιθανώς υποδηλώνουν αντιγραφή των προτύπων της (κλασικό παράδειγμα το σπίτι της Βαρελτζίδαινας στην Πέτρα).

Στο επίπεδο της υπαίθρου, η λεσβιακή γη πλημμυρίζει από αγροτικές κατασκευές ("ντάμια") ή χώρους πρωτόγονης βιοτεχνίας, όπως είναι τα *τσουκαλαριά* του Μανταμάδου. Αλλά εκείνο που δίνει τον τόνο είναι η κατασκευή των σύγχρονων ελαιοτριβείων και σαπουνάδικων, τα οποία από τα μέσα κυρίως του 19ου αι. κατακλύζουν με τους λιτούς και υποβλητικούς όγκους τους τη λεσβιακή υπαίθρο.

Η ΠΡΟΣΑΡΜΟΓΗ ΣΤΗ ΝΕΑ ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ (160Σ-170Σ ΑΙ.)

Η νέα πραγματικότητα για το νησί έρχεται με την υποταγή στους Τούρκους. Τα στοιχεία της νέας κατάστασης είναι κόλας ορατά αμέσως μετά την παράδοση του κάστρου της Μυτιλήνης. Σύμφωνα με όλες τις μαρτυρίες, τούτο σήμαινε για το νησί μεγάλη δημογραφική αιμορραγία, καθώς το 1/3 του πληθυσμού του αναγκάστηκε να μετοικήσει βίαια στην Κωνσταντινούπολη, ενώ άλλο μεγάλο μέρος των κατοίκων δόθηκε ως λεία στους Τούρκους στρατιώτες.

Αυτά γίνονται το φθινόπωρο του 1462. Στοιχεία ακριβή για τον πληθυσμό του νησιού δεν έχουμε· ωστόσο, φαίνεται ότι χάνει πάνω από το μισό των κατοίκων του. Έτσι, πρέπει να περάσουν τουλάχιστον πενήντα χρόνια, ώστε να αρχίσει να εμφανίζεται ικανός αριθμός κατοίκων και τα πράγματα να μπουν σε κάποια τάξη. Ας σημειώσουμε, εδώ, ότι ο τουρκικός πληθυσμός του νησιού δεν πρέπει να ξεπέρασε ποτέ το 15-20% του συνολικού πληθυσμού του νησιού. Εξάλλου, το πληθυσμιακό εύρος από την εποχή της κατάληψης ως την εποχή της απελευθέρωσης (1462-1912) πρέπει να κυμαίνεται από τις 20.000 ως τις 126.000, που μας δίνει η τελευταία επίσημη τουρκική απογραφή.

Είναι γεγονός ότι, για όλους τους ελληνικούς τόπους, οι δύο πρώτοι αιώνες της κατάκτησης αποτελούν τη "σκοτεινή" πλευρά της ιστορίας μας. Εξάλλου, από τη σκοπιά της παραδοσιακής ιστοριογραφίας, το "σκότος" των αιώνων αυτών οφείλεται στην καταπιεστική πολιτική των Τούρκων, που αφάνισε τη δημιουργική παρουσία του ελληνικού στοιχείου. Ωστόσο, τα πράγματα δεν είναι ακριβώς έτσι· οι υπόδουλοι είναι σίγουρο ότι μετά τον κεραυνό της κατάκτησης προσαρμόζονται στις νέες συνθήκες που οδηγούν σε μια κανονικότητα, η οποία εμφανίζεται σε πολλές εκδηλώσεις.

Στην περίπτωση της Λέσβου έχουμε μια περίοδο πενήντα ετών ανασύνταξης και προσαρμογής, η οποία μπορούμε να πούμε ότι υπήρξε αρκετά γρήγορη. Τα στοιχεία που παρουσιάζουν τις δύσκολες στιγμές που πέρασε το νησί εύκολα τα επισημαίνουμε. Η εκκλησιαστική διοίκηση του νησιού είναι ο κύριος μάρτυρας των δυσκολιών αλλά και της αναγέννησης.

Μετά την πώση του νησιού, οι δύο εκκλησιαστικές διοικήσεις, Μυτιλήνης και Μηθύμνης, θα παραμείνουν για πολύ καιρό ακέφαλες. Γύρω στα 1482-1484 μαρτυρείται και για τις δύο μητροπολίτες – και έπειτα σιωπή. Τα πράγματα θα επανέλθουν στην τάξη την τρίτη δεκαετία του 16ου αι. Όλα αυτά, βεβαίως, σημαίνουν έλλειψη ποιμνίου· όμως η κατάσταση αλλάζει πολύ γρήγορα: οι μαρτυρίες είναι και πάλι από τον εκκλησιαστικό χώρο. Τη δυναμική της προσαρμογής μαρτυρεί κυρίως η ίδρυση των μονών του Λειμώνος από τον Ιγνάτιο Αγαλλιανό, που με την παρουσία και το μέγεθός τους προσδιορίζουν χαρακτηριστικά την εποχή και το χώρο. Λίγα χρόνια μετά την ίδρυσή τους, ο γνωστός Ζακυνθινός λόγιος Παχώμιος Ρουσάνος δίδαξε σε κάποια σχολή που δημιουργήθηκε στο μοναστήρι· φυσικά, είναι πρόωρο να μιλάμε για σχολεία ανάλογα με εκείνα του 18ου αι· πιθανότατα πρόκειται για σχολή για τους μοναχούς.

Από τον ίδιο χώρο έχουμε πληροφορίες και για άλλες εκκλησίες που κτίζονται τα χρόνια αυτά: οι μονές Κρεωκόπου και Περιβολής επανιδρύονται στα τέλη του αιώνα, γεγονότα που δείχνουν ότι η ζωή αρχίζει σιγά σιγά να βρίσκει το ρυθμό της· έτσι, η μαρτυρία του Θεοδοσίου Ζυγομαλά, που ανάγεται στα 1576, επιβεβαιώνει την υπόθεση ότι το νησί ζει μέσα στο πλαίσιο της νέας κατάστασης: ο πατριαρχικός απεσταλμένος αναφέρει ότι το νησί την εποχή αυτή έχει 120 ιερείς και 6.000 χριστιανικά σπίτια.

Τα τουρκικά φορολογικά κατάστιχα επιβεβαιώνουν επίσης τη δυναμική του πληθυσμού, που αρχίζει να παράγει και να καταβάλει φόρους· έτσι, όταν στις αρχές του 17ου αι. ο μητροπολίτης Γαβριήλ κάνει την περιγραφή της επαρχίας Μηθύμνης, αποτυπώνει την εικόνα μιας επαρχίας τυπικά οθωμανικής, με τα μεικτά χωριά όπου κυριαρχεί συντριπτικά το ελληνικό στοιχείο, και την εν γένει φυσιογνωμία του χώρου, την οποία θα συναντούμε εφεξής στο νησί.

Τα στοιχεία για τη Λέσβο του 17ου αι. συνεχώς αυξάνονται, καθώς συνδέονται με ποικίλες δραστηριότητες: η σειρά των μητροπολιτών αρχίζει να εξελίσσεται ομαλά στις δύο επαρχίες, οι διενέξεις των δύο μητροπόλεων για την κατοχή χωριών της δυτικής πλευράς του νησιού, η ίδρυση της Παναγίας της Αγιάσου, ο Ταξιάρχης του Μανταμάδου, αλλά και οι

προσωπικές διαφορές (διαζύγια κ.λπ.), που φθάνουν στο επίπεδο επίλυσης από τους τοπικούς μητροπολίτες ή το Οικουμενικό Πατριαρχείο. Παράλληλα, οι πληροφορίες που μας δίνουν οι περιηγητές συνεχώς αυξάνονται, έστω και αν πολλές φορές τα κείμενα αυτά απλώς αναπαράγονται και αφορούν στον πληθυσμό του νησιού, στις καλλιέργειες, σε διάφορες τοπικές συνήθειες κ.ά.

Ο κώδικας του Αγίου Παντελεήμονος Μολύβου είναι μία άλλη πηγή του 17ου αι., τα στοιχεία της οποίας, όταν αξιολογηθούν συνολικά, θα φωτίσουν αρκετά καλά τη ζωή του νησιού για την εποχή που μιλάμε.

Προς το τέλος του αιώνα (1692), σύμφωνα με γράμμα του Οικουμενικού Πατριάρχη Καλλινίκου Β', ιδρύεται στη Μυτιλήνη το πρώτο ίδρυμα κοινωνικής αντίληψης, το "ξενοδοχείο" των πηγών, δηλαδή το νοσοκομείο, το οποίο τον επόμενο αιώνα θα ενδυναμωθεί μέσα από δωρεές και προσφορές και θα αποτελέσει τον πρώτο πυρήνα οργανωμένου νοσοκομείου.

Μέσα από τα στοιχεία αυτά, πιστεύω ότι παρουσιάζεται η εικόνα που, λίγο πολύ, πέρασαν όλοι οι ελληνικοί τόποι: μια περίοδος προσαρμογής μετά την κατάκτηση, προσαρμογής προς τα νέα πολιτικά και κοινωνικά δεδομένα. Η περίοδος αυτή θα κρατήσει τόσο, όσο θα χρειαστεί ώστε να δημιουργηθούν οι προϋποθέσεις εκείνες σε ανθρώπινο δυναμικό και μέσα, που θα διαμορφώσουν τη νέα δυναμική και που θα ωθήσουν το ελληνικό στοιχείο προς την ακμή του 18ου και κυρίως του 19ου αι. Και η Λέσβος δεν θα αποτελέσει εξαίρεση.

Η ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΠΑΡΟΥΣΙΑ ΤΟΥ ΧΩΡΟΥ

Για την περίοδο των Γατελούζων, τα στοιχεία που διαθέτουμε για την οικονομία του νησιού είναι ελάχιστα. Ίσως οι δυτικές πηγές μας δώσουν κάποτε πληρέστερα στοιχεία· εικάζουμε, πάντως, ότι κάποια προϊόντα του νησιού θα εμπορεύονταν οι, κατά βάση έμποροι, Γατελούζοι. Κάποιες ενδείξεις, εξάλλου, έχουμε για την πύκνωση της καλλιέργειας της ελιάς τα χρόνια αυτά.

Περνώντας στην περίοδο της Τουρκοκρατίας, πρέπει πάντα να έχουμε στο νου ότι και ο χώρος του νησιού μάς παρουσιάζει την εικόνα που έχουν σχεδόν όλοι οι ελληνικοί τό-

ποι: υπάρχει, δηλαδή, μια αγροτική κατά βάση οικονομία και απουσιάζουν οι δυνατότητες μεταποιητικής δομής. Οι αγρότες καλλιεργητές δεν έχουν τη δυνατότητα να έρθουν σε άμεση επαφή με την αγορά και να αποτελέσουν και αυτοί παράγοντα της διαμόρφωσής της. Απλώς πωλούν προϊόντα, για να αποκτήσουν τα απαραίτητα για τις φορολογικές και βιοποριστικές ανάγκες τους χρήματα. Με τον τρόπο αυτό ευνοείται το εμπόριο, που διεξάγεται με ένα σύστημα εμπορικών πρακτόρων των δυτικών δυνάμεων. Φυσικά, τον τόνο στο σύστημα αυτό παρέχει η υπερκείμενη δομή του κυρίαρχου Οθωμανικού κράτους.

Σύμφωνα μ' αυτά, η εικόνα της οικονομίας και της κοινωνικής πραγματικότητας μπορεί να προκύψει –και ειδικότερα για τους πρώτους αιώνες της κατάκτησης– μέσα από τη συστηματική μελέτη των οθωμανικών φορολογικών καταστάσεων, καθώς και των άλλων πηγών της αυτοκρατορίας, αλλά και από τη μελέτη των δυτικών πηγών.

Οι πρώτες και αποσπασματικές πληροφορίες που έχουμε τονίζουν την αγροτική μορφή της οικονομίας του νησιού: φαίνεται, μάλιστα, ότι τα αμπέλια και το κρασί αποτελούν βασικά προϊόντα του νησιού. Κάποιες μαρτυρίες έχουμε επίσης για σιτηρά και γαλακτομικά προϊόντα. Η ελιά και το λάδι ελάχιστα αναφέρονται – και, πάντως, δεν φαίνεται να έχουν αποκτήσει την οικονομική σημασία που θα προσλάβουν τους επόμενους αιώνες. Οι σημαντικές πληροφορίες που έχουμε όμως από τα τουρκικά φορολογικά κατάστιχα του β' μισού του 16ου αι., μας επιτρέπουν να έχουμε πληροφόρηση για το φορολογικό καθεστώς της Λέσβου και, συνεπώς, για την οικονομία του νησιού. Σύμφωνα με αυτά, η Μυτιλήνη παράγει αλάτι, λάδι, γαλακτοκομικά προϊόντα, κερύ, κρασί, λαχανικά, σιτηρά: κοντά σ' αυτά, σύκα και βελανίδια, ενώ η βιοτεχνική παρουσία περιορίζεται στις συναφείς προς την αγροτική οικονομία εργασίες της ελαιόπρεσας, του αλευρόμυλου, του εργαστηριού επεξεργασίας κεριού κ.τ.ό.

Η παραγωγή των προϊόντων αυτών δεν φαίνεται να γνωρίζει μεταβολές, εκτός από την αυξανόμενη καλλιέργεια της ελιάς, που θα γνωρίσει μεγάλη ανάπτυξη το 18ο και 19ο αι.

Ο αγροτικός χαρακτήρας, λοιπόν, της Λέσβου είναι ο κύριος παράγων που προσδιορίζει την οικονομική ζωή του νησι-

ού. Άλλος σπουδαίος παράγων, παραπληρωματικός του πρώτου, είναι ο τρόπος της φορολογίας. Όπως και για τις άλλες περιοχές, έτσι για τη Λέσβο, η παράμετρος αυτή γνώρισε τρεις κύριες μεταβολές. Στην αρχή το οθωμανικό φορολογικό σύστημα είναι το γνωστό με το όνομα *ιλιζάμι*: οι φόροι, δηλαδή, πλειστηριάζονται για συγκεκριμένο χρονικό διάστημα, το οποίο πάντως είναι μικρό, και ο πλειοδότης, αφού καταβάλει το ποσό, φροντίζει για την είσπραξη των φόρων. Βεβαίως, η παρεμβατική δύναμη του ενοικιαστή των προσόδων είναι μεγάλη και δεν περιορίζεται στα λογικά πλαίσια της κερδοσκοπίας, αφού, εκτός των άλλων, έχει τη δυνατότητα να παρεμβαίνει και στην πορεία των προϊόντων προς τις αγορές. Στη Λέσβο οι δυνατότητες του "ναζίρη", δηλαδή του ενοικιαστή των προσόδων, καθώς και η δύναμή του υπήρξαν τεράστιες, αφού συγκέντρωνε στο πρόσωπό του, εκτός από τα φοροεισπρακτικά καθήκοντά του, και εμπορικές μονοπωλιακές δραστηριότητες.

Το φορολογικό σύστημα που ακολουθεί είναι ο *μαλικιανές*, σύμφωνα με το οποίο ο ενοικιαστής των προσόδων διατηρεί το προνόμιο αυτό εφ' όρου ζωής και οι φόροι πλειστηριάζονται όταν αυτός πεθάνει. Το σύστημα αυτό καθιερώθηκε τμηματικά για τις διάφορες περιοχές της σουλτανικής επικράτειας. Για τη Μυτιλήνη έχουμε χρονιά εισαγωγής το 1779: ωστόσο, είναι βέβαιο ότι δεν εφαρμόστηκε αμέσως, και πάντως δεν επηρέασε τη δύναμη του ναζίρη: ιρανό παράδειγμα ο ναζίρης και διοικητής του νησιού Μουσταφά Κουλαξίζης (1822-1833).

Η μεγάλη, ωστόσο, αλλαγή, που θα δημιουργήσει σωρεία παρενεργειών προς όφελος του νησιού, έχει σχέση με τη μακράς διάρκειας μεταρρυθμιστική περίοδο της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, το γνωστό *Τανζιμάτ*. Η προσπάθεια αυτή, που σκόπευε στον εκσυγχρονισμό της αυτοκρατορίας υπό την πίεση των εθνικιστικών κινήσεων και την ανάγκη που επέβαλε ο δυτικός παρεμβατισμός, χαρακτηρίζεται από μια σειρά μεταρρυθμίσεων σε όλα τα επίπεδα (δημοσιονομικό, δικαστικό, διοικητικό, θρησκευτικό), με συμβατικές αφετηρίες την εξαγγελία του "Διατάγματος του Ροδοκίπου" (*hatt-i-serif* Gülhané), που έγινε το 1839, και του "Υψηλού διορθωτικού φερμανίου" (*hatt-i-humayun*), που έγινε το 1856.

Τα διατάγματα αυτά, πέραν των αρχών της ισοπολιτείας, της ελεύθερης λατρείας, της πρόσβασης στα μεσοία τουλάχιστον αξιώματα, στο οικονομικό επίπεδο είχαν για το νησί μεγάλη σημασία, επειδή καταργούσαν τα τοπικά μονοπώλια – και, εν προκειμένω, το θεσμό του ναζίρη· έτσι, στην πράξη, θεσμοθετείται η ελεύθερη διακίνηση των προϊόντων και η εμπορευματοποίησή της προς κάθε κατεύθυνση, δηλαδή εισάγονται και νομοθετικά κανόνες ελεύθερης αγοράς.

Πράγματι, έχουμε για τη Λέσβο μια σοβαρή μεταρρύθμιση, που θα ωθήσει σε μεγάλη ανάπτυξη του εμπορίου, χειραφέτηση των μικροαστικών στρωμάτων, ανάπτυξη των γραμμάτων, περιορισμό των δημογεροντικών συμβουλιών, αλλά και σε εσωτερικές συγκρούσεις. Όλα αυτά, όμως, δεν πραγματοποιήθηκαν μόνο ως απόρροια των εσωτερικών μεταρρυθμίσεων της αυτοκρατορίας των μέσων του 19ου αι. Πριν απ' όλα αυτά, ο 18ος αι. προσέφερε στο νησί, καθώς και σε όλο τον ελληνικό χώρο, πολλές ευεργετικές επιδράσεις, οι οποίες, όσον αφορά τη Λέσβο, θα εξακοντισθούν το 19ο αι. προς ποικίλες κατευθύνσεις.

Κατ' αρχάς, έχουμε τις Διομολογήσεις, που θα δώσουν τη δυνατότητα στις ευρωπαϊκές χώρες να εμπορεύονται σχεδόν χωρίς περιορισμούς στην Ανατολή· λ.χ., το 1718, η Υψηλή Πύλη αφήνει ελεύθερο το εμπόριο του λαδιού προς την Ευρώπη, έναντι της καταβολής ενός φόρου (*μπεταέτ*). Το άλλο σπουδαίο γεγονός που αφορά απευθείας τους υπόδουλους είναι η συνθήκη του Κιουτσούκ-Καϊναρτζή (1774). Με τις Διομολογήσεις και την εν γένει ένταξη του οθωμανικού χώρου στο σύστημα της ευρωπαϊκής οικονομίας ως χώρου άντλησης πρώτων υλών, οι Ευρωπαίοι έμποροι αποτελούν βασικό παράγοντα διαμόρφωσης των καλλιεργειών της Ανατολής. Έτσι, θα δημιουργηθεί μια σειρά μονοκαλλιεργειών και, μεταξύ αυτών, η μονοκαλλιέργεια της ελιάς, που θα προσδιορίζει εφεξής την οικονομία της Λέσβου.

Με τη συνθήκη του Κιουτσούκ-Καϊναρτζή, εξάλλου, ο Ορθόδοξος έμπορος και ναυτικός είχε τη δυνατότητα να καταστεί υπήκοος της Ρωσίας και, έτσι, να αποκτήσει δικαιώματα και ευεργετήματα που τον ωθούν προς την πρόοδο και τη συγκέντρωση κεφαλαίων. Συναφές προς όλα αυτά, αλλά και αποτέλεσμα των ευρωπαϊκών πολέμων, είναι η ανάπτυξη

της εμπορικής ναυτιλίας όλων των γνωστών ναυτικών κέντρων του ελληνισμού· κοντά σ' αυτά, βέβαια, πρέπει, στο ιδεολογικό πεδίο, να τονισθούν οι επιδράσεις από το κίνημα του Διαφωτισμού και της Γαλλικής επανάστασης.

Και η Λέσβος, φυσικά, δεν θα μείνει αμέτοχη· άλλωστε, μερικά από αυτά συνδέονται άρρηκτα με το νησί, όπως είναι το εμπόριο του λαδιού, κυρίως προς τα γαλλικά κέντρα υποδοχής (Μασσαλία): όλος ο 18ος αι. χαρακτηρίζεται από την κίνηση του λεσβιακού λαδιού προς τη Μασσαλία, με ανώτατο όριο εξαγωγών το 1768, όταν το λεσβιακό λάδι αντιπροσωπεύει το 44% του συνόλου των γαλλικών εισαγωγών λαδιού από το χώρο της Ανατολής.

Έτσι, τα μεταρρυθμιστικά διατάγματα του *Τανζιμάτ* μπορούμε να πούμε ότι για τη Λέσβο τείνουν να παγιώσουν μια ήδη διαμορφωμένη κατάσταση, όσον αφορά τους οικονομικούς παράγοντες, και να ευνοήσουν επιπλέον τη χειραφέτηση του ελληνικού στοιχείου προς κάθε κατεύθυνση. Βεβαίως, θα ακολουθήσουν και άλλα σημαντικά γεγονότα, όπως λ.χ. η εγκατάσταση Λεσβίων εμπόρων σε κέντρα του απόδημου ελληνισμού (Αλεξάνδρεια, Οδησός), η ανάληψη τολμηρών οικονομικών πράξεων, όπως η δημιουργία της ναυτιλιακής εταιρείας Κουρτζή, η Τράπεζα Μυτιλήνης, η ίδρυση Δημοτικού Χημείου στη Μυτιλήνη, σύσταση σχολείων, δημιουργία ισχυρού κύκλου τοπικής λογιστικής, ίδρυση νοσοκομείου, νεκροταφείου, πολυτελών σπιτιών κατά μίμηση ευρωπαϊκών σχεδίων κ.ά.

Στο σημείο αυτό πρέπει να εμψυχώνουμε τον εκσυγχρονισμό των ελαιοτριβείων, που δημιουργεί η ολοένα αυξανόμενη ζήτηση λαδιού. Τις πρωτόγονες ελαιοπρεσές θα αντικαταστήσουν σύγχρονα ατμοκίνητα και αργότερα πετρελαιοκίνητα ελαιοτριβεία, με την πρωτοβουλία των κοινοτήτων αλλά και ιδιωτών – πράγμα που θα δημιουργήσει το σημερινό πλέγμα βιομηχανικών κτιρίων που διατηρείται ανέπαφο στη λεσβιακή ύπαιθρο, με τις απαραίτητες φυσικά μεταβολές που δημιούργησε η τεχνολογική πρόοδος. Κοντά σ' αυτά, πρέπει να γίνει λόγος για την ανάπτυξη κάποιας υποτυπώδους μεταποιητικής βιοτεχνικής δομής, που επικεντρώνεται γύρω από τη δημιουργία σαπωνοποιείων.

Παράλληλα προς αυτά, στο εσωτερικό του νησιού, καθώς

σιγά σιγά περνά η εξουσία από τα οθωμανικά χέρια στα ελληνικά, ξεσπούν σοβαρές διενέξεις μεταξύ αφενός των δημογεροντιών και αφετέρου των εμπορομεσιτικών στοιχείων και των συντεχνιών, που διεκδικούν συμμετοχή στην εξουσία: οι διενέξεις αυτές θα επικεντρωθούν γύρω από τη συμμετοχή στις δημοσιονομικές απαιτήσεις της οθωμανικής εξουσίας, αλλά θα γνωρίσουν την κορύφωσή τους με το ξέσπασμα των "Λειμωνιακών", με την εμπλοκή σχεδόν όλων των παραγόντων που διεκδικούν την εξουσία γύρω από το πρόβλημα της Λειμωνιάδος σχολής.

Στοιχείο, εξάλλου, της αύξησης του πλούτου στο νησί, στο ευρύ αυτό πλαίσιο της οικονομικής και πολιτιστικής ανάπτυξης του 18ου και 19ου αι., αποτελεί και η παρέμβαση της Εκκλησίας στο θέμα των προικών και της πολυτελείας. Στα μέσα του 18ου αι., το Πατριαρχείο επεμβαίνει –υπό την πίεση των τοπικών παραγόντων– στο θέμα της διανομής των προικών, προκειμένου να διασπάσει την παλαιά συνθήκη που ευνοούσε την πρωτότοκη κόρη και απέτρεπε τον πολυτεμαχισμό των περιουσιών (δημιουργώντας οξύτατες κοινωνικές ανισότητες), ενώ το 19ο αι. η εκκλησιαστική παρεμβατική πολιτική εκδηλώνεται για τον περιορισμό των φαινομένων της άκρατης επίδειξης πολυτελών κοσμημάτων και ενδυμάτων.

Πολλά, ωστόσο, από τα γεγονότα που συνέβησαν το β' μισό του 19ου αι., πρέπει αναμφιβόλως να τα συνδέσουμε με δύο φυσικά φαινόμενα που έπληξαν το νησί.

Το πρώτο είναι η καταστροφή μεγάλου αριθμού ελαιοδένδρων κατά τον Ιανουάριο του 1850, λόγω της απότομης πτώσης της θερμοκρασίας. Εκτός από την παραγωγή του έτους αυτού που καταστράφηκε σχεδόν ολοσχερώς, το "κάψιμο" των ελαιοδένδρων αναγκάζει μεγάλο αριθμό κατοίκων να μεταναστεύσει στην Ανατολή, αλλά και σε άλλα κέντρα του απόδημου ελληνισμού, ή να στραφεί προς άλλες δραστηριότητες, όπως λ.χ. η ναυτιλία: εξάλλου, η εκκλησιαστική παρέμβαση για τη μείωση των προικών και της πολυτελείας εκδηλώνεται ακριβώς μετά το κάψιμο των ελαιών. Ίσως να ήταν η ευκαιρία... Γεγονός, πάντως, είναι ότι η καταστροφή αυτή, που δεν περιορίστηκε μόνο στη Λέσβο, αλλά έπληξε εξίσου τις ελαιοκαλλιέργειες των Κυθωνιών και του Αδραμυτίου, όπως και τα μαστιχόδενδρα της Χίου, δημιούργησε πολλές

παρενέργειες, μερικές από τις οποίες ενδεχομένως υπήρξαν και θετικές, επειδή για πρώτη φορά γίνονται σοβαρές σκέψεις για τα προβλήματα που δημιουργεί η εξάρτηση από τις μονοκαλλιέργειες.

Στις 23 Φεβρουαρίου του 1867, ισχυρός σεισμός έπληξε το κεντρικό, νότιο και ανατολικό μέρος του νησιού, στο οποίο προξενήθηκαν βαριές καταστροφές, που φθάνουν ως την εξαφάνιση μικρών χωριών. Οι νεκροί πλησίασαν τους χίλιους και οι τραυματίες υπήρξαν πολλαπλάσιοι, ενώ σοβαρές ήταν οι καταστροφές των κτισμάτων: το μέγεθος των καταστροφών γίνεται αντιληπτό από το εύρος των ενεργειών αλληλεγγύης, που δεν γνωρίζει φραγμούς εθνικότητας ή θρησκείας. Φυσικά, ο αντίκτυπος στην οικονομία είναι ισχυρός και για αρκετά χρόνια οι πληγές του σεισμού είναι ορατές, ενώ, αντίθετα, οι ζημιές που προκλήθηκαν το 1889 στο δυτικό μέρος του νησιού από άλλη σεισμική δόνηση επουλώθηκαν γρήγορα.

Παρά τις καταστροφές αυτές, στις οποίες ας προσθέσουμε και τις συνέπειες του θανατικού του 1832, η ζωτικότητα της Λέσβου τον αιώνα αυτό είναι μεγάλη: ο πληθυσμός αυξάνεται, η ανάπτυξη σε κάθε δραστηριότητα του κοινωνικού βίου είναι έκδηλη: με τη βοήθεια που προσφέρουν η ενδοχώρα της απέναντι παραλίας και τα κεφάλαια από το εμπόριο, οι πληγές αυτές καθίστανται προσωρινές. Έτσι, μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι, όταν έρχεται η ώρα της ενσωμάτωσης στον εθνικό κορμό, η Λέσβος είναι σε πλήρη ακμή και άνθηση.

ΤΑ ΓΡΑΜΜΑΤΑ

Προσεγγίζοντας κανείς τις διάφορες ελληνικές περιοχές κατά τους πρώτους αιώνες της Τουρκοκρατίας προκειμένου να αναζητήσει στοιχεία ποιοτικά και ποσοτικά σχετικά με την πρόοδο των γραμμάτων, συναντά περίπου την ίδια εικόνα: μεμονωμένες προσπάθειες, χαμηλό επίπεδο παιδείας. Οι λιγοστές εστίες παιδείας έχουν να κάνουν τις περισσότερες φορές με τον εκκλησιαστικό χώρο, από τον οποίο, σχεδόν αποκλειστικά, θα προέλθουν οι πεπαιδευμένοι της εποχής. Αυτή η γενική διαπίστωση ισχύει, φυσικά, και για τη Λέσβο.

Μιλήσαμε για το πέρασμα του Παχώμιου Ρουσάνου από

το νησί και τη διετή παραμονή του στη μονή Λειμώνος, στην οποία φαίνεται ότι έγινε προσπάθεια για τη λειτουργία σχολής. Το πράγμα έμεινε χωρίς συνέχεια· άλλωστε, οι χρόνοι εκείνοι δεν ευνοούν την ίδρυση σχολείων, τέτοιων που θα συναντήσουμε στο τέλος του 17ου αι., αλλά, κυρίως, από το 18ο και εξής. Ωστόσο, δεν πρέπει να λησμονούμε ότι αυτή καθ' εαυτή η ίδρυση της μονής Λειμώνος, καθώς και άλλων μονών, σηματοδοτεί τη δημιουργία μιας εστίας γραμμάτων.

Λόγιος των μέσων του 19ου αι., ο Σταυράκης Αναγνώστης, που μπόρεσε να διεξέλθει τον παλαιότερο μητροπολιτικό κώδικα, με αρχή το 1565, διεκτραγωδεί την αγραμματοσύνη της εποχής, αλλά, συγκρόνως, γίνεται έμμεσος μάρτυρας της, επειδή η μοναδική αυτή ιστορική πηγή έχει πλέον χαθεί. Τα στοιχεία αναλφαβητισμού των συντακτών του κώδικα τον εκπλήσσουν, ωστόσο δεν μπορεί να ταξινομήσει δίπλα στα αρνητικά στοιχεία τη σειρά των εκκλησιαστικών αξιωμάτων που συναντά και του θυμίζουν τη βυζαντινή ιεραρχία. Για τον λόγο αυτό, οι φορείς των αξιωμάτων έπρεπε να πληρούν υψηλούς βαθμούς παιδείας και, φυσικά, δεν μπορεί να εννοήσει την αναντιστοιχία εποχής και επιπέδου παιδείας που θα αποδέσμευε παρόμοιο γεγονός.

Κάποια άλλα στοιχεία (αντιγραφείς κωδίκων, συντάκτες ενθυμήσεων και δικαιοπρακτικών πράξεων κ.ά.) απλώς επιβεβαιώνουν την παιδευτική κατάσταση των πρώτων αιώνων της Τουρκοκρατίας· είναι, εξάλλου, ενδεικτικό ότι ο Γαβριήλ, στην *Περιγραφή* του (περί το 1622) δεν κάνει την παραμικρή μνεία για γράμματα και συναφείς ασχολίες. Το πολιτιστικό επίπεδο της εποχής και η στενότητα του χώρου δεν ευνοούν την επιτόπια δράση προικισμένων προσώπων: έτσι, ο πολυτάραχος βίος ενός τέκνου του νησιού, του Σεραφείμ Μυτιληναίου (1670-1735), θα διαγράψει την αμφιλεγόμενη καμπύλη του μακριά από το νησί: θα αφήσει την τελευταία του πνοή στις στέπες της Σιβηρίας, εξορισμένος από τον τσάρο.

Ο χώρος, λοιπόν, της εκκλησίας αποτελεί την πρώτη εστία παιδείας, όση βαρύτητα και αν θέλει κανείς να αποδώσει στον όρο εν σχέση προς την εποχή· ο χώρος αυτός θα δώσει σημαντικά παραδείγματα είτε στον στενά εννοούμενο τομέα των εκκλησιαστικών δραστηριοτήτων είτε σε συνδυα-

σμό προς άλλα ανοίγματα, κυρίως εκπαιδευτικά. Ο λόγος, άρα, για τα εκπαιδευτικά δρώμενα, καθώς, με την είσοδο του 18ου αι., αρχίζουν πλέον να συστηματοποιούνται οι προσπάθειες για την καθιέρωση σταθερών παιδευτικών θεσμών.

Το 1742, λοιπόν, έχουμε την πρώτη μαρτυρία ιδρύσεως σχολείου στη Μυτιλήνη, με πρωτοβουλία και χρήματα του εξόριστου στο νησί Κωνσταντινουπολίτη άρχοντα Σταυράκη, στη συνοικία Σαρή-πασά και με συνδρομές Λεσβίων φιλομαθών. Για το σχολείο αυτό λίγα είναι γνωστά: πάντως, φαίνεται ότι λειτουργεί αδιάκοπα ως το 1840, χρονιά που ιδρύθηκε το Γυμνάσιο Μυτιλήνης. Εφεξής, όμως, τα πράγματα θα ακολουθήσουν γρήγορους ρυθμούς, καθώς εποχή και χώρος ευνοούν το κλίμα της παιδείας: βρισκόμαστε στο 18ο αι., όταν οι ιδέες του Διαφωτισμού αρχίζουν να διαδίδονται στον ελληνικό χώρο. Μέσα στο κλίμα αυτό, ιδρύονται σχολεία στην Αγιάσο (1773) με δάσκαλο τον Ακίνδυνο Ιβηρίτη, και στο Πλωμάρι (1795) με δάσκαλο τον Φιλόθεο Ραϊσόπουλο από την Άνδρο.

Ωστόσο, βρισκόμαστε στην αρχή ακόμα· οι ενέργειες είναι αμέθοδες και οι περισσότεροι δάσκαλοι προέρχονται από άλλους τόπους. Σε λίγο θα έλθει η ώρα των Λεσβίων, που θα εξορμήσουν σε όλα τα κεφαλοχώρια του νησιού. Το στίγμα το δίνει και πάλι το ενιαίο του χώρου, που με τη συνεχή ανταλλαγή αγαθών και ιδεών θα αποτελέσει και πάλι τον αποφασιστικό παράγοντα για τα παιδευτικά πράγματα του νησιού: απέναντι από τα λεσβιακά παράλια βρίσκονται οι Κυδωνίες και η Σμύρνη, γύρω από τα σχολεία των οποίων δόθηκαν σοβαρές ιδεολογικές μάχες στις αρχές του 19ου αι. Η Ακαδημία των Κυδωνιών, στην οποία δρα ο πλωμαρίτης Βενιαμίν ο Λέσβιος, επιδρά άμεσα και καταλυτικά για τα σχολεία της Μυτιλήνης. Απόφοιτοι της Ακαδημίας, μαθητές του Βενιαμίν, θα επανδρώσουν πολλά σχολεία του νησιού: Θεοφάνης Γριμάνης (σχολή Μυτιλήνης), Ιγνάτιος Σαρδέλης (σχολές Μήθυμνας και Μυτιλήνης), Ιάκωβος Παλαιολόγος (σχολή Μήθυμνας), Ακίνδυνος ιερομόναχος (σχολή Αγιάσου), Αναστάσιος Παμβώ (σχολές Μανταμάδου και Μυτιλήνης), Γρηγόριος Σκοπελίτης (σχολή Μανταμάδου), Ιωάννης Ψωμέλης (σχολή Πλωμαρίου).

Αυτά συμβαίνουν γύρω από τα χρόνια της Ελληνικής Επα-

νάστασης. Μετά από την αναστάτωση που αυτή δημιούργησε, ο ιστός της παιδείας εξακολουθεί να πλέκεται και ένας άλλος κύκλος δασκάλων-λογίων εμφανίζεται γύρω από τα υπάρχοντα σχολεία ή τα νέα που δημιουργούνται.

Το 1830 ιδρύθηκε λαμπρή σχολή στην Αγία Παρασκευή, το 1839 στην Πέτρα, το 1840 το Γυμνάσιο Μυτιλήνης. Λαμπρά ονόματα που συνεχίζουν την εκπαιδευτική δράση τους: Σταυράκης Αναγνώστου, Γεώργιος Αριστείδης-Πάππης, Κωνσταντίνος Πατσελής-Υάκινθος, Μεθόδιος Κουρκουλής, Χρίστος Παρασκευαΐδης.

Η ίδρυση του Γυμνασίου Μυτιλήνης, παράλληλα με τις μεταρρυθμιστικές προσπάθειες του σουλτάνου Αβδούλ Μετζζί, αναδεικνύουν έναν άλλο πόλο της λεσβιακής παιδείας, επειδή το Γυμνάσιο επανδρώνεται με δασκάλους πανεπιστημιακής στάθμης, Λεσβίους στη μεγάλη πλειονότητά τους· θα προσθέταμε ότι όλοι αυτοί έχουν και ένα άλλο κοινό χαρακτηριστικό γνώρισμα: μεγάλη αγάπη για τον τόπο τους, ο οποίος στα μάτια τους είναι περίπου το κέντρο του κόσμου, γνώρισμα που θα σημαδέψει και ορισμένους από τους λογίους της λεγόμενης "λεσβιακής Άνοιξης". Μερικά ονόματα που πλαισιώνουν το Γυμνάσιο: Νικόλαος Αργυριάδης, Χριστόφορος Λαΐλιος, Γρηγόριος Βερναρδάκης, Πέτρος Παπαγεωργίου, Ιωάννης Ολύμπιος, Εμμανουήλ Δαυίδ.

Στις προσπάθειες αυτές για γράμματα και γνώση είναι πάντα παρούσα με διάφορους τρόπους η εκκλησία. Ωστόσο, το δεύτερο μισό του 19ου αι., καθώς γοργά η εκπαίδευση αποβάλλει τη θρησκευτική εξάρτηση, ανακλύπει στην επαρχία Μνηθύμνης το λεγόμενο "Λειμωνιακό ζήτημα" (1879-83), μέσω του οποίου, με αφορμή τους πόρους της Λειμωνιάδος σχολής, γίνεται προσπάθεια για έλεγχο των πόρων της μονής Λειμώνος. Στο ζήτημα αυτό, που ταλάνισε για πολύ καιρό την επαρχία και στο οποίο κλήθηκαν να πάρουν μέρος οι δημογεροντίες των χωριών της περιοχής μέσω επιτροπών, άμεσα ενεπλάκησαν το Οικουμενικό Πατριαρχείο, ο Μνηθύμνης Νικηφόρος Γλυκάς, καθώς και οι λόγιοι του νησιού Ιωακείμ Παυλίδης, Ζαφειράκης Υπανδρευμένος, Ιωάννης Κόντος, ο οποίος μάλιστα θα αφορισθεί.

Η απαρίθμηση ονομάτων Λεσβίων δασκάλων του 19ου αι. και των αρχών του 20ού είναι έργο άχαρο και οπωσδήποτε

σπασμωδικό, επειδή η προσέγγιση τέτοιων φαινομένων πρέπει να γίνεται συστηματικά. Έτσι, αυτό που προσπαθούμε να δώσουμε είναι περισσότερο κάποιες ομοειδείς εστίες πνευματικής κίνησης, ικανές να φωτίσουν τη λεσβιακή παιδευτική κίνηση του αιώνα αυτού.

Σύμφωνα, λοιπόν, με αυτά, πρέπει να εμπονάνουμε και μια άλλη σοβαρή πνευματική κίνηση που παρατηρείται γύρω στα μέσα του αιώνα: πρόκειται για τη στροφή προς την τοπική ιστορία. Τα έργα που συντίθενται είναι από τα καλύτερα του είδους και περιέχουν πολύτιμες μαρτυρίες όχι μόνο για την εποχή που γράφονται, αλλά και για παλιότερες περιόδους της λεσβιακής ιστορίας. Σημειώνουμε εδώ τα γνωστά και από πρόσφατες επανεκδόσεις έργα των Σταυράκη Αναγνώστου, *Η Λεσβιάς Ωδή* (Σμύρνη 1850), Γεωργίου Αριστείδου, *Τετραλογία Πανηγυρική* (Αθήνα 1863), Γ. Αρχοντόπουλου, *Σύντομος τοπογραφία της νήσου Λέσβου ή Μυτιλήνης* (Σμύρνη 1859), Οικονόμου Σταύρου Τάξη, *Συνοπτική Ιστορία και Τοπογραφία της Λέσβου* (Κωνσταντινούπολη 1874 και Κάιρο 1909), Π. Γώγου, *Ιστορία της Λέσβου* (Κωνσταντινούπολη 1887) και αργότερα του Πλωμαρίτη Εμμ. Μουχτούρη, *Ιστορία και τοπογραφία της νήσου Λέσβου* (Σμύρνη 1911), ενώ στο ίδιο σχήμα εντάσσεται και η εργασία του Ευσταθίου Γεωργιάδη, *Τα Λεσβιακά ήτοι Ιστορία της νήσου Λέσβου, Μετάφραση επαυξημένη του έργου του Σ.Λ. Πλενίου* (Αθήνα 1849).

Εκτός από τη μελέτη της ιστορίας του νησιού, η πνευματική παραγωγή των λογίων επεκτείνεται και σε άλλους πνευματικούς χώρους, με προεξάρχοντα εκείνον των κλασικών γραμμάτων: η *Αιολική Βιβλιογραφία* του Γ. Βαλέτα (1939) και η *Συμβολή σ' αυτήν* του Κ.Μ. Μιχαηλίδη (1940) μας δίνουν δείκτες ικανοποιητικούς για την πνευματική παραγωγή του νησιού. Κοντά σ' αυτά έχουμε μια σειρά από Αναγνωστήρια και Λέσχες που ιδρύονται στα μεγάλα χωριά, αλλά και την πύκνωση των εφημερίδων και λογοτεχνικών περιοδικών που παρουσιάζονται προς το τέλος του αιώνα: *Πιπτακός* (1877), *Πανδέκτης* (1880), *Σαπφώ* (1881), ενώ η πρώτη ημερήσια εφημερίδα θα κυκλοφορήσει το 1909 (*Σάλπιγξ*).

Είπαμε λίγα λόγια πιο πάνω για τον Βενιαμίν τον Λέσβιο· κοντά σ' αυτόν, ένας ολόκληρος κατάλογος, τον οποίο ανοίγει

βέβαια ο Λέσβιος μητροπολίτης Ουγγροβλαχίας Ιγνάτιος (1765-1828), με μεγάλη δράση στο Βουκουρέστι, στη Βιέννη, στην Πίζα· τον πλαισιώνουν ο λόγιος ιερωμένος Γρηγόριος Καλαγάνης, με δράση στη Βιέννη και την Αθήνα, ο επίσης ιερωμένος Γρηγόριος Γώγος, με δράση στη Ρουμανία και την Αίγυπτο, ο Ιωσήφ Μαύρος (1805-1879), με δράση στο ελλαδικό κράτος, τα τρία αδέρφια Δημήτριος (1833-1907), Γρηγόριος (1848-1925) και Αθανάσιος Βερναρδάκης (1844-1912), οι αδελφοί Στεφανίδης –Μιχαήλ (1868-1957) και Βασίλειος (1878-1958)–, ο Γρηγόριος Παπαμιχαήλ (1874-1956). Κοντά σ' αυτούς πρέπει να συναριθμήσουμε τον Αργύρη Εφταλιώτη και τον Νίκο Καμπά, με δράση στη λογοτεχνία και στα γλωσσικά πράγματα της εποχής. Συνοψίζοντας, αναφέρουμε ότι στις παραμονές της απελευθέρωσης του νησιού, η πνευματική παραγωγή παρουσιάζει υψηλούς δείκτες, τόσο από ποιοτική, όσο και ποσοτική άποψη.

Η ΤΕΧΝΗ

Μιλήσαμε για κάποιες μορφές της λεσβιακής τέχνης· τέχνης, που στις πρώτες μορφές της έχει σχέση με την τεχνική, καθώς επιζητεί να θεραπεύσει τις άμεσες ανάγκες διαβίωσης. Η λεσβιακή κατοικία στα χωριά και στην ύπαιθρο χαρακτηρίζει τις πρώτες εκδηλώσεις του τύπου αυτού. Αργότερα, η παγίωση της πολιτικής σταθερότητας και ο πλούτος θα επιφέρουν νέες προσαρμογές, με τη δημιουργία αστικών σπιτιών, κατά μίμηση ανατολικών προτύπων και, εν συνεχεία, τη δημιουργία της σειράς των νεοκλασικών σπιτιών του 19ου και 20ού αι.

Σ' αυτά πρέπει να προσθέσουμε και μερικά ακόμα στοιχεία, που έχουν σχέση με την ίδρυση εκκλησιών σε όλα τα χωριά του νησιού. Είναι η καινούργια εκκλησιά το κτίριο που τονίζει την ευημερία ενός χωριού. Μέσα στο κλίμα αυτό, οι

βασιλικές που κτίζονται –ή, μάλλον, ξανακτίζονται– σε όλα τα χωριά, τονίζουν το πνεύμα της ανανέωσης, αλλά, συγκρότως, εκτός λίγων περιπτώσεων, εξαφανίζουν τις παλαιότερες ταπεινές, σκοτεινές ενοριακές εκκλησίες· σε ορισμένες περιπτώσεις, η τάση αυτή παρασύρει και τα εξωκλήσια. Η τρίκλιτη βασιλική κυριαρχεί και πάλι, με άνετους εσωτερικούς και εξωτερικούς χώρους, κίονοστοιχίες και θαυμάσια ξυλόγλυπτα τέμπλα.

Εκτός από το εκκλησιαστικό οικοδομικό πλέγμα, η λεσβιακή ύπαιθρος είναι γεμάτη από λαϊκές κατασκευές (βρύσες, γεφύρια, καλντερίμια), που, μαζί με τα μεγάλα κτίσματα των ελαιοτριβείων και σαπουνάδικων, δίνουν ακριβώς τον τόνο της λεσβιακής γης.

Στο επίπεδο των προσώπων λίγα έχουμε να αναφέρουμε εδώ· τούτο, επειδή η μεγάλη άνθηση, μολονότι έχει τις απαρχές της στον αιώνα αυτό, πρωτίστως εντοπίζεται στον επόμενο αιώνα. Ίσως πρέπει να σταθούμε στα ονόματα του Λέσβιου αρχιτέκτονα Αργ. Αδαλή, που έκτισε το Α' Γυμνάσιο Αρρένων (1890) και το ναό του Αγίου Θεράποντα, και του Λέσβιου ζωγράφου και καθηγητή της Σχολής Καλών Τεχνών Γεώργιου Ιακωβίδη (1858-1932).

Από την πλευρά της λαϊκής τέχνης, προς το τέλος του αιώνα θα γεννηθεί ο Θεόφιλος, ενώ ιδιαίτερη μνεία πρέπει να γίνει στην αγγειοπλαστική, που αναπτύσσεται κίχλας από τον αιώνα αυτό, με κύριους εκπροσώπους τους τεχνίτες της Αγιάσου και του Μανταμάδου. Σε γενικές γραμμές, φαίνεται μια πιο εκλεπτυσμένη αισθητική να χαρακτηρίζει τα προϊόντα της Αγιάσου, τα οποία απευθύνονται μάλλον στις διακοσμιακές απαιτήσεις των αγοραστών, ενώ τα προϊόντα του Μανταμάδου και των παραλίων του επιζητούν να καλύψουν τις πρακτικές ανάγκες του νοικοκυριού

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΜΙΧΑΗΛΑΡΗΣ